

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT

A SZEM konceptualizációjáról

According to the concept of embodiment, our body serves a basis of our perceptions about the environment, taking also part in structuring our conceptual system (Gibbs 2005, Johnson 1987). This is well reflected in the metaphorical extension of body parts and organs to various target domains, as in the well-known metaphor UNDERSTANDING IS SEEING. The universal nature of the metaphor is supported by various studies (Lakoff–Johnson 1980, 1999, Sweetser 1990, Tolcsvai Nagy 2013), however, the dominance of the metaphor in certain languages has been debated (Evans–Wilkins 2000, Sharifian 2011a). The reason is that the metaphorical extension of body parts is anchored to cultural models and schemas (Kövecses 2000, Sharifian et al. 2008, Yu 2008).

The aim of the study is to reveal the conceptualisation domains related to the Hungarian SZEM ‘eye’ and also whether the primary conceptualization of *szem* ‘eye’ is UNDERSTANDING IS SEEING metaphor. The analysis highlights that besides the presence of the metaphor, another target domain, namely, CULTURAL VALUES is strongly present in the examples. The second aim of the conceptual analysis is to investigate the schematic functions of the eye related to each conceptualization, and to unveil some correlations between the two branches of domains. Furthermore, a corpus analysis shows that certain spatial orientations in connections with the eye may be attributed specific values, such as *szeme közé* ‘between-to the eye-his’ as a spatial orientation has a generally negative connotation. The study provides further evidence for the interface between language, body and culture.

Keywords: body part, conceptualization, cultural schema, embodiment, eye, Hungarian, metaphor

Kulcsszavak: konceptualizáció, kulturális séma, metafora, szem, testessültség, testrész

1. Bevezetés¹

A testessültség (más néven testbeágyazottság) hipotézise arra a jelenségre utal, hogy a környezetről szerzett tapasztalatokat a test lehetőségei és kor-

¹ Szeretném megköszönni névtelen bírálóim megjegyzéseit, amelyek segítségével a tanulmány elemzése részletesebbek és pontosabbak lettek. A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00017 számú Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen című pályázat támogatásával készült.

látái között szerezzük, így az emberi test a fogalmi rendszer egyik alapját is képezi (Gibbs 2005, Johnson 1987). A testesültség legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása a testrészek és szervek metaforikus kiterjesztése olyan absztrakt tartományokra, mint a GONDOLKODÁS, az ÉRZELEM vagy az IRÁNYÍTÁS. Ilyen ismert metafora a MEGÉRTÉS/TUDÁS LÁTÁS, amely a látás és az intellektus közötti kapcsolatot képezi le, és amelyet Lakoff és Johnson (1980, 1999) valamint Sweetser (1990) univerzális metaforaként írt le. Ezt a feltevést jó néhány, különböző nyelveken végzett kutatás alátámasztja, így az angol (Alm-Arvius 1993, Danesi 1990) és más indoeurópai és nem indoeurópai nyelvek vizsgálata (Ibarretxe-Antuñano 1999, 2002, Sweetser 1990, Viberg 2008), beleértve a kínait is (Yu 2008).

Azonban ezzel egyidejűleg néhány, nyugati kultúrán kívül eső nyelvben bizonyítást nyert, hogy a látáshoz kapcsolódó metonímiákban és metaforákban nem mindig domináns a MEGÉRTÉS/TUDÁS LÁTÁS metafora, valamint a MEGÉRTÉST gyakran más érzékszerveken keresztül fejezik ki; ilyen eltérést mutatnak az ausztrál őslakosok nyelvei (Evans – Wilkins 2000), a perzsa (Sharifian 2011a) és még számos nyelv (Devereux 1991, Ibarretxe-Antuñano 2008, Mayer 1982, Seeger 1975). A konceptualizációk közötti különbségek magyarázatában jelentős az a felismerés, hogy az érzékszervek és az absztrakt tartományok (mint a GONDOLKODÁS vagy az ÉRZELEM) közötti konceptuális kapcsolatok gyakran kulturális modellekben gyökereznek (Kövecses 2000, Sharifian et al. 2008, Yu 2008), így kulturális konceptualizációknak tekinthetők (Sharifian 2017).

A látással összefüggő metaforákat már több nyelvben vizsgálták (l. a 2. alfejezetet). Ehhez kapcsolódik a jelen tanulmány célja is: megvizsgálni a magyar *szem* szóhoz kapcsolódó konceptualizációkat az érzékszervet tartalmazó kifejezésekben, valamint választ keresni arra, hogy ezekben elsődleges konceptualizációként rajzolódik-e ki A SZEM MINT A GONDOLKODÁS/TUDÁS KÖZPONTJA.² Az elemzés a *szem* származékszavait és egyéb, a testrésszel kapcsolatos kifejezéseket veszi számba. Az eredmények azt mutatják, hogy míg a MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora megtalálható a kifejezésekben (pl. *szemlélet, éles szeme van valamihez*), más absztrakt tartományok is hangsúlyosan jelen vannak a konceptualizációban, elsősorban a KULTURÁLIS ÉRTÉK (*szemérmes, szemtelen, kislül a szeme*), ezenkívül az ÉRZELEM (*elkerekedett a szeme*) és a HATALOM (*szemmel ver, szemmel tart, szeme közé néz*), ahol több példa arra a kulturális sémára vezethető vissza, amely hisz a szem mágikus erejében. Így tehát a SZEMet nemcsak A GONDOLKODÁS/TUDÁS KÖZPONTJAKÉNT konceptualizáljuk, hanem olyan testrészként, amely mint forrástartomány központi szerepet tölt be a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK (az ERKÖLCSE, a LELKIISMERTETÉS és a TISZTELET) megjelenítésében is. A tanulmány második részében azt bizonyítjuk, hogy az absztrakt jelentések fizikai tapasztalatokban gyökereznek. A *szeme közé* használati eseteinek a Magyar Nem-

² A „központja” kifejezés a nemzetközi szakirodalomban elterjedt „seat” kifejezés helyett áll.

zeti Szövegtár alapján (MNSz) végzett elemzése azt mutatja, hogy a térviszony figuratív használatát jellemző dominánsan negatív értékminősítés az eredeti negatív fizikai tapasztalattal magyarázható. Összességében elmondható, hogy a magyarban a *szem* konceptualizációja az intellektuális funkciók mellett fontos szociokulturális funkciókhoz is kapcsolódik.

2. A testesültség fogalma

A *testesültség* hipotézise szerint, függetlenül attól, hogy hol élünk és milyen szociokulturális háttérrel rendelkezünk, a világról való tapasztalatainkat a testünk adottságai által nyújtott keretek között szerezzük (Gibbs 2005, Johnson 1987). Lakoff és Johnson azt hangsúlyozza, hogy a gondolkodás „lényegében testbeágyazott” (1999: 17), vagyis „a test és az elme alakítja a gondolkodást” (16), ezáltal hangsúlyozva a test fontos szerepét a világ megismerésében és megértésében (vö. Kövecses – Benczes 2010: 231).

„[...] a jelentést és az értékelést a testünk adottságai határozzák meg, mivel olyan, környezettel folytatott interakciók sorozatában alakulnak ki, amelyeknek fizikai, szociális és kulturális dimenziói vannak. A testesült tapasztalataink elősegítik és egyben korlátozzák is azt, ahogyan a dolgok értelemmel bírnak számunkra.” (Johnson 1997: 154)

A fenti megállapítás azt is implicálja, hogy a test a fogalmi rendszer szervezésének alapvető tényezője, hiszen olyan képi sémákra épül, amelyek a fizikai világgal történő interakciók sorozatából, „testesült térbeli tapasztalatokból” alakulnak ki (Kövecses – Benczes 2010: 136–137). A FOGALMI TÉR FIZIKAI TÉR metafora ezáltal a fogalmi rendszer egészének struktúrájára érvényes. Azonban míg a testesültség motivációja egyetemesnek mondható, a szerzett tapasztalatok nem feltétlenül univerzálisak (Kövecses – Benczes 2010: 218), mint ahogy Johnson is megemlíti a szociális és a kulturális dimenzió hatását a tapasztalat-szerzés folyamatában.

A testesültség legnyilvánvalóbb megvalósulása a testrészek, szervek konceptualizációja, nevesül, egyes testrészekhez kapcsolódó konkrét és absztrakt funkciók tulajdonítását takarja. A testrészek például gyakran utalnak metonimikusan személyekre, így a *jó arc* vagy a *nagy arc* kifejezés egy szimpatikus személyt takar, míg a *fura alak* negatív személyiségre használatos (Csábi 2005, Lakoff – Johnson 1980). Ezekben az esetekben a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia alapján a TEST A SZEMÉLY HELYETT metonímiát alkalmazzuk arra, hogy különböző személyekről beszéljünk (Kövecses – Benczes 2010: 75).

A testesültség hipotézisével kapcsolatban számos kutató felhívja a figyelmet arra, hogy a test nem az egyedüli tényező a fogalmi rendszer és a konceptu-

alizáció alakításának folyamatában, mivel a testi tapasztalatok a kultúra közegében alakulnak konkrét konceptualizációkká (Geeraerts – Grondelaers 1995, Sharifian et al. 2008). Ehhez kapcsolódóan számos kutatás vizsgálta az egyes testrészek és szervek konceptualizációjának, metaforizációjának különbségeit. Így például a magyarban megemlítendő a *kéz* és a *fej* elemzése (Bańcerowski 2007, Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt]), valamint a magyar és az amerikai angol szólások kapcsán számos testrész összehasonlító vizsgálata (Csábi 2005). A baszkban a *buru* 'fej', *begi* 'szem', *oin* 'láb', *gibel* 'máj', *bihotz* 'szív', (Ibarretxe-Antuñano 2012), a perzsában a *del* 'szív' és a *cheshm* 'szem' (Sharifian 2011a, 2017), a kínaiában a *xin* 'szív' (Yu 2009) konceptualizációját elemezték. A testrésznevek, valamint tágabb értelemben a „testesült nyelv” (azaz a testet mint tapasztalati alapot reprezentáló nyelv) a kognitív nyelvészet (Brenzinger–Kraska–Szlenk 2014, Maalej–Yu 2011, Sharifian et al. 2008, Yu 2009) és a kulturális nyelvészet (Sharifian 2011b, 2017) egyik fő vizsgálati területévé vált. A testrésznevek gazdag poliszém hálózattal rendelkeznek és számos metaforikus és metonimikus kifejezés alapjául szolgálnak, lásd például Tolcsvai Nagy elemzését a *fej* poliszém hálózata kapcsán (Tolcsvai Nagy 2013: 245). A testrésznevekből tehát nagyszámú figuratív kifejezés ered, amelyhez kapcsolódóan a fő kérdés az, hogy a különböző kultúrákban milyen konceptuális ösvény vezet a forrástartománytól az absztrakt céltartományig. Az egyes testrészek mögött rejlő fogalmi hálózat fölfejtése az adott kulturális közösség megismerő tevékenységének egy szegmensére világíthat rá: „bár minden embernek hasonló teste van, amely hasonlóképpen működik, az egyes kultúrák különböző értékeket tulajdoníthatnak, és másképpen értelmezhetik a test egyes részeit és a testi tapasztalatok bizonyos tényezőit” (Yu 2004: 682).

A fenti megállapítást példázza Yu elemzése a kínai *xin* 'szív' szóból eredő kifejezésekről (Yu 2009). Yu megállapítja, hogy a kínai konceptualizációban a szív nem kizárólag az érzelmek központja, hanem fiziológiai központ és a megismerés központja is, amely az egész testet vezérli, kozmikus szempontból úgymond „az univerzum tükre”. A szív tehát az a központi szerv, amely az egész testet irányítja, beleértve az elmét is. Ez a kulturális modell az ősi kínai filozófia és hagyományos orvoslás tanain alapszik, azonban a konceptualizáció a modern tudományos ismeretek ellenére a mai kínai nyelvben is jelen van. Yu tanulmánya rámutat arra, hogy a testrészek és a hozzájuk kapcsolódó érzékelési formák, valamint a mentális folyamatok közötti összefüggés gyakran kulturális modellekben és sémákban gyökerezik (Kövecses 2000, Sharifian et al. 2008). Quinn és Holland definíciója szerint a kulturális modellek olyan, a világról alkotott magától értetődő modellek, amelyekben egy társadalomban sokan osztoznak, és amelyeknek nagy szerepe van a megértésben (Quinn – Holland 1987: 4): „olyan struktúrák, amelyek a világról alkotott elképzeléseink kulturálisan meghatározott mentális reprezentációi, tehát egyszerre kultúra- és kognícióalapúak” (Kövecses – Benczes 2010: 88). A kulturális modellek ennél fogva egy kulturális

közösség megismerő tevékenységének építőelemei (I. Sharifian 2017), mivel számukra egyfajta „sablonként” funkcionálnak az élet különböző aspektusainak megértéséhez. A kulturális nyelvészet a kulturális modelleket a kulturális konceptualizáció mint átfogó kategória részének tekinti, amely a kollektív megismerés számos termékét magába foglalja, így a kulturális sémákat (pl. Talmy 1983), kulturális kategóriákat (Rosch 1978), kulturális metaforákat (Lakoff – Johnson 1980, Kövecses 2000) és a metonímiákat (Benczes et al. 2011). Ezek a folyamatok ugyanis nem kizárólag kognitív jellegűek, hanem a megismerés kollektív szintjén is működnek. A kulturális konceptualizációk fő jellemzője, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben tükrözik a közösségi világnézetet meghatározó értékeket és normákat.

3. Korábbi kutatások a szemről

A szem mint testrész konceptualizációjának vizsgálata eddig számos nyelvben megtörtént. Elsőként említendő Yu (2004) kínai és angol kifejezéseken alapuló összehasonlító elemzése (a kínaiiban két szó jelöli a szemet: *yan* és *mu*), amelyben hasonlósággént említi az ÉRZÉKSZERV AZ ÉRZÉKELÉS HELYETT (SZEM A LÁTÁS HELYETT) metonímiát és a LÁTÁS ÉRINTÉS és A GONDOLKODÁS/TUDÁS MEGÉRTÉS LÁTÁS metaforákat. Mindkét nyelvben tehát jelen van az a konceptualizáció, hogy a látás a szem és az adott tárgy fizikai érintkezésén alapulva valósul meg. A nyelvi reprezentáció szintjén Yu a két nyelv között számos hasonlóságot és különbséget is kimutathat.

Sharifian (2011a) a perzsa *cheshm* 'szem' szót vizsgálta. Eszerint a szemhez kapcsolódó kifejezések számos absztrakt tartományhoz köthetők, így az ÉRZELLEM, pl. irigység, mohóság, és a SZEMÉLYISÉGJELLEMZŐK, pl. naivitás vagy macacsság tartományaihoz. A testrész és a perzsa kultúra kapcsolatát olyan kifejezések reprezentálják, mint *cheshm kardan* 'szemmel cselekvés' vagy *cheshm zadan* 'szemmel verés', amelyek egy másik személy megrontását vagy megigézését jelentik főként a másik fél javai vagy tehetsége iránti irigység okán. Ezek a kifejezések tehát egy kulturális sémán alapulnak, ezért kulturális konceptualizációk nyelvi megvalósulásainak tekinthetők. Sharifian arra a következtetésre jut, hogy bár vannak olyan perzsa kifejezések, amelyekben a látás az intellektuális képességekhez kapcsolódik, azokban, amelyek a szem szót tartalmazzák, nincsen jelen domináns konceptualizációként a MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora.

Maalej a tunéziai arab nyelvben tanulmányozta a *ʕayn* 'szem' szó mögött rejlő konceptualizációkat (2011). A testrész kulturális modellje számos mentális képességgel összefügg (ismeret, megértés, gondolkodás, beszéd), valamint a következő tartományokhoz kapcsolódik: FIZIKAI ÁLLAPOT (pl. alvás, halál, idő múlása), ÉRZELMEK (szeretet, vágy, düh, bűn, irigység), SZEMÉLYISÉG-JELLEMZŐK (ambíció, mohóság, naivitás, szemtelenség), KULTURÁLIS ÉRTÉKEK (tiszte-

let és vendégszeretet). A SZEM konceptualizációjában a tunéziai arab nyelvben képi séma-alapú metaforák, metonímia által motivált metaforák, metaforák és metonímiák vesznek részt.

Siahaan (2011) újságcikkek alapján hasonlította össze a fej és a szem figuratív használatát a német és az indonéz nyelvben. Eredményei szerint a két nyelvben léteznek azonos tartományok közötti leképezések (pl. a VEZETŐ vagy a SZEMÉLYISÉGJELLEMZŐK céltartományaira), ugyanakkor megfigyelhetők nyelvspecifikus különbségek is. Egyrészt a fej és a szem metonimikus kiterjesztésének gyakorisága jelentősen eltér a két nyelvben, másrészt a német nyelvhasználók a *Kopf* 'fej', *Haupt* 'fej' és az *Auge* 'szem' funkcióját, míg az indonéz beszélők a *kepala* 'fej' helyzetét és a *mata* 'szem' külső megjelenését, alakját alkalmazzák elsősorattal a figuratív használatban. Siahaan továbbá amellet érvel, hogy ezek a különbségek a két nyelvközösség kulturális értékeinek különbségeire vezethető vissza.

Ibarretxe-Antuñano (2012) a baszk *begi* 'szem' szó kapcsán megállapítja, hogy az angol megfelelővel való hasonlóságok mellett különbségek is megfigyelhetők. Így például a *buru* 'fej' és a *begi* 'szem' is rendelkezik a 'felé, valami irányába' jelentéssel, azonban bizonyos esetekben a két testrészt mégis ellentétet fejez ki, mivel jellemzően eltérő funkciót töltenek be a figura-alap sémában (Ibarretxe-Antuñano 2012: 262).

A különböző nyelvekben végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a szemmel kapcsolatos tapasztalatok sokfélesége részben eltérő konceptualizációkat eredményez, amelyek gyakran a kulturális hagyományok és értékek közötti különbségekre vezethetők vissza. Ezen túlmenően azt is hangsúlyozzák, hogy a konceptualizáció komplex jelenség, amely a nyelvhasználat számos dimenzióját magába foglalja: pl. a figuratív konceptualizációk gyakoriságát vagy a figura-alap sémában betöltött szerepét. A testrészek konceptualizációjának nyelvek közötti eltéréseit vizsgálva mindezeket a tényezőket figyelembe kell venni.

4. A szem szó jelentései

A *Magyar Értelmező Kéziszótár* szerint a *szem* szó fő jelentései az alábbiak (Pusztai 2014: 1265–1266):

- a) a látás érzékszerve: bántja a szemét, szeme közé néz, szemébe mond vmit;
- b) nézés, tekintet: találkozik a szemük, rajta van a szeme;
- c) látás, látóképesség: *van szeme vmihez, hova tette a szemét?*
- d) <kifejezésekben érzés, érzelem, magatartás jelképeként>: *vmilyen szemmel néz vkit;*
- e) <kifejezésekben a szégyenérzet, a szemérem jelképeként>: *Hogy van szemem? Nem szégyelli magát?*

- f) gabonafélék és hüvelyesek magja: *a búza szeme*; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi és fontos;
- g) fűrtös gyümölcs egy-egy bogyója: *egy szem szőlő*; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- h) apró tárgyak közül egy-egy darab: *felszedi a morzsát az utolsó szemig*, vagy nagyon kis mennyiség: *egy szemet sem aludt*; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- i) kötésnek, horgolásnak a fonál egyszeri hurkolásával készült eleme; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- j) (mezőg.) rügy; a fogalmi kapcsolat alapja az, hogy kicsi;
- k) cserépkályha tányér- vagy bögreszerű csempéje; a fogalmi kapcsolat alapja a külső hasonlóság;
- l) kerekded, színes folt, rajzolat: *a pávatoll szemei*; a fogalmi kapcsolat alapja a külső hasonlóság;
- m) szólásokban változatos jelentés: *majd kiszül a szeme, kopog a szeme az éhségtől, valami szálka valakinek a szemében, valamivel kiszúrja a szemét valakinek*.

Ehhez a szótár még hozzáteszi az átvitt értelmű 'figyelem, megítélés' jelentéseket. A különböző jelentések a testrésznévből keletkeztek, amely ősi, uráli kori szó: **šilmä* 'szem'.

A *szem* szó kiemelt fontosságát több kifejezés is jelzi. Egyrészt az *-ély* főnévképzővel képzett *személy* szavunk (vö. hasonlóan *harkály*, *lapály*, EWUng 1412), amely a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT, itt: egy TESTRÉSZ AZ EMBER HELYETT metonímián alapul, az embert egy testrésze mint jellemző ismertetőjegye szerint nevezve meg (EWUng 1412–1413). A szemantikai-konceptuális folyamat ez lehetett: szem → tekintet → kinézés, kinézet → ember. Figyelemre méltó az, hogy miért éppen ebből a testrésznévből képződik az egyént jelölő *személy* szó.

Egy másik kiemelkedő szó a *szemfedél*, amely kulturális hagyományokra vezethető vissza, mivel azt fejezi ki, hogy az élet megszűnésének jelzésére a szemet takarjuk le (szemben más testrésszel). A szó azt is jelzi, hogy a szemnek különleges szerepe van az élet vagy a halál jelölésében. Erre utal a *meglátta a napvilágot* kifejezés is, amely születést jelent a LÁTÁS ÉLETBEN LEVÉS HELYETT metonímia alapján. A *szemfedél* szó abból a hagyományból ered, amikor a népszokás szerint a halott arcát lepellel vagy hímzett kendővel takarták le. A kendő jellegét számos szokás meghatározta, például egy jegyben járó legény arcát a jegykendőjével, míg egy menyasszony vagy fiatalasszony arcát a menyasszonyi fátylával takarták le. Egyes vidékeken keresztet vágtak a szemfedélbe, hogy a halott lásson majd a túlvilágon (Dömötör 1990: 76). Ez a szokás az indo-iráni hagyományokra vezethető vissza, ahol nemesfémből készült lemezekkel takarták le a halottak szemét (Benkő 1992). A *szemfedél* szó ilyenformán a TEMETÉS mint kulturális eseményséma kifejeződése. Az eseménysémák olyan

kulturálisan meghatározott tudásként értelmezhető, amelyet a házasság, temetés, karácsony stb. eseményének lefolyásáról, szabályairól és a résztvevők szokásos viselkedéséről alkotunk (Mandler 1984).

5. A SZEM konceptualizációja

5.1. A SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉKEK KÖZPONTJA

5.1.1. ERKÖLCS ÉS LELKIISMERET

Számos kifejezés létezik, amely a szem és az erkölcs, valamint a szem és a lelkiismeret közötti kapcsolatra utal. Amikor valaki *szemet huny valami felett*, annyit jelent, mint egy másik személy által elkövetett rossz vagy erkölcstelen cselekményt nem megítélni, mintegy a szemet behunyva úgy tenni, mintha nem láttuk volna. A metonimikus kifejezésben a szem funkciója tehát az erkölcsi értékelés, amely alól a szemet becsukva kibújhatunk. Egy másik kifejezés a *szemrebbenés nélkül*, amelynek két jelentése van: a) rendületlen nyugalommal, bátorsággal; izgalmát, félelmét vagy érzelmeit el nem árulva; b) lelkipurdalás, szégyenkezés nélkül (Bárczi – Országh 1962: 187). A második jelentés szerint a *szemrebbenés nélkül* igazságtalan vagy erkölcstelen tett elkövetésének kontextusában használatos. Látható, hogy ebben az esetben a szem a lelkiismeret jelzőjeként funkcionál. Hasonló konceptualizációra utal a *szemére hány valamit* kifejezés, amely fizikai eredetű, és azt fejezi ki, hogy a másik személy rossz vagy igazságtalan tettet kérjük számon rajta. Ide kapcsolható bizonyos értelemben a *szemébe mond* kifejezés is, vagyis egyenesen (szemtől szembe) kifejezi a kritikáját a másik félnek.

Alább további példák találhatók a SZEM MINT AZ ERKÖLCS/LELKIISMERET KÖZPONTJA konceptualizációra:

- (1) *Hogy van szeme ezt tenni! Nem szégyelli magát?* (tájszólásban)
- (2) *majd kiég/kisül a szeme*
- (3) *bántja a szemét, szemet szúr valami*
- (4) *szeme közé néz*
- (5) *lesüti a szemét*

Az (1)-es és a (2)-es példák olyan személyre utalnak, aki valamilyen szégyenletes vagy erkölcstelen tett elkövetése miatt *szégyelli magát*; a *kiég/kisül* szavakban A SZÉGYEN TŰZ metafora jelenik meg. A rosszállást keltő cselekvésekre azt mondjuk: *bántja a szemét, szemet szúr valami*. A szem itt is a lelkiismeretet megtestesítő fizikai érzékszervként funkcionál. A (4)-es példa egyes használati eseteiben a *szemére hány* kifejezéssel hasonló jelentésű, tehát felelősségre vonást jelent, így szintén kapcsolódik a lelkiismerethez. Látható tehát, hogy a SZEM MINT AZ ERKÖLCS/LELKIISMERET KÖZPONTJA konceptualizáció mind az alany (pl. *bántja a szemét, kisül a szeme*) lelkiismeretével, mind

pedig két szubjektum interperszonális viszonyában (pl. *szemére hány, szemeközé néz*) használatos. A szem lesütése a (5)-ös példában a szégyen általános kifejezőmódja. Az erkölcstelenség és a szem összefüggését jelzi a *szeme se áll jól* kifejezés is, amely egy nem becsületes személyre utal.

Figyelemre méltók a *szemérem, szemérmes, szemérmetlen* szavak (hasonlóan az *alkalmas* képzett szóhoz, vö. EWUng 1413), amelyek etimológiája ismeretlen, és az EWUng szerint kevésbé valószínű, hogy a *szem* szóból ered (EWUng 1413). Elgondolkodtató azonban a Czuczor – Fogarasi-féle *A magyar nyelv szótára* (1870) magyarázata, amely szerint a szemérem

„ösztonszerű hajlamból eredő gyöngéd érzet, illetődés, és visszatartózkodás, midőn valamitől vonakodunk, vagy valamiért szégyeneljük magunkat, mert az erkölcsi finom érzetünket sérti, vagy az illem szabályaival ellenkezik. Ez értelemben a szemérem némi gyermeteg ártatlanságra, félénkségre, önbizalmi hiányra mutat, s ellentéte a merészség, mennyiben ez az illem, és szerénység korlátait átlépi.” (Czuczor – Fogarasi 1870: 1216)

Eszerint az *érem* utótag az *ér > érik, érint* szóban is jelen levő gyökre eredeztethető, ezáltal a *szemérem* jelentése: valami, amely 'a szemet érinti':

„A szemérem eredetileg jelent szemérintést vagyis oly benyomást, mely a szemeket (mintegy visszataszítólag) érinti, érdekli, melynél fogva lezárnak, behunyódnak, közvetőleg pedig azon erkölcsi bel[e]érzést, mely a szemekre visszahat. [...] a szem a szégyenérzetnek mintegy székhelye, és tükre, amely erkölcsileg megilletődve lehunyódik.”
(Czuczor – Fogarasi 1870: 1216)

Ezt a magyarázatot alátámasztják a fenti példák, amelyekben egyértelműen felfedezhető a szem és az erkölcs konceptuális kapcsolata. A szem úgy jelenik meg, mint magának a lelkiismeretnek a metonimikus központja, fizikai szerve, mely az erkölcs elleni vétket fizikai inzultusként érzi, valamint az erkölcstelen tett ellen a szem lesütésével védekezik.

5.1.2. TISZTELET

A *szemet* tartalmazó kifejezések egy másik csoportjában a testrészt a TISZTELET konceptualizációjaként jelenik meg. Az egyik említésre méltó kifejezés a *szemtelen*, amely tiszteletlenséget és a szégyenérzet hiányát jelenti. A szószerinti fordítás arra utal, hogy a szemek (vagy a tekintet) hiánya a tisztelet hiányát fejezi ki, amely azt implikálja, hogy A SZEM A TISZTELET KÖZPONTJA, ahol a szem kifelé hatása érvényesül. Ehhez a konceptualizációhoz kapcsolható a *szembe*

köpés mint sértés, amelynek célja a tiszteletlenség kinyilvánítása – igaz, itt a sértett személy szeméről van szó. Szintén tiszteletlenség nyilvánul meg a *szeme közé nevet* kifejezésben, amely a 'kinevet' szinonimájaként is előfordul.

A 4.1.1. és 4.1.2. fejezet példái szerint a SZEMet gyakran valamely kulturális értékhez – erkölcshez, lelkiismerethez, tisztelethez – kapcsolódóan konceptualizáljuk. Meg kell említeni még a tájnyelvben ismert *nagy szeme van valaminek* kifejezést is, amelynek jelentése 'nagy értéke van valaminek' (Bárczi – Ország 1962). A szem itt olyan szervként jelenik meg, amely az interperszonális kapcsolatot hozza létre a másik alannyal, hiszen a *szemtelen* szó a cselekvő, a *szemébe köp* kifejezés pedig a másik fél szemét hozza összefüggésbe a tisztelettel.

5.2. PERCEPCIÓ, FIGYELEM

A szem gyakran a világ észlelésében elsődleges szerepű testrészként reprezentálódik. Alább található néhány példa szemléltetésül:

- (6) *nyitott szemmel jár*
- (7) *nyitva tartja a szemét*
- (8) *lehullt a hályog a szeméről*
- (9) *szemesnek áll a világ*
- (10) *szemes*
- (11) *szemfüles*
- (12) *szembetűnő*

A szem és a hozzá kapcsolódó érzékelési forma, a látás kifejezhet figyelmet, éberséget. A következő kifejezésekben a LÁTÁS A FIGYELEM HELYETT metonímia jelenik meg:

- (13) *szemtanú*
- (14) *szemügyre vesz*

Ezek az esetek egybevágnak a Yu (2004) által a kínaiban és az angolban is kimutatott ÉRZÉKSZERV AZ ÉRZÉKELÉS HELYETT metonímiával. Emellett mindegyik eset a szem mint érzékszerven keresztül a tapasztalatok befelé hatását fejezi ki, tehát a szem befelé, a gondolkodó alany felé közvetíti a külső információt. Hasonlóan, a *szemet vetett rá* szó szerinti értelmezésben valakire úgy fordítunk kiemelt figyelmet, hogy a szemünket fizikai értelemben ráhelyezzük a célszemélyre – ez a konceptualizáció a kínaiban szintén megtalálható.

5.3. A SZEM MINT AZ INTELLEKTUS KÖZPONTJA (A MEGÉRTÉS LÁTÁS)

A nyugati kultúrában elterjedt MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora reprezentációja megtalálható a magyar *szemet* tartalmazó kifejezésekben is, itt is említhetünk példá-

kat. Ilyenek a *szemlélet* és a *szemszög*; *egy másik személy szemével* nézni egy helyzetet annyit tesz, mint egy másik személy perspektívájából megítélni és értékelni azt. Továbbá, ha valakinek *éles szeme van valamihez*, azt fejezi ki, hogy jól megérti és ért hozzá. A *szem előtt tart* és az ezzel ellentétes jelentésű *szem elől téveszt* metonimikusan a látást a figyelemmel és az észben tartással hozza összefüggésbe úgy, hogy a szem cselekvő entitás, amely más tárgyakra hat. Hasonlóképpen a *be van kötve a szeme* a helyes ítélőképesség hiányára utal valamilyen körülmények okán (Bárczi – Ország 1962), míg a *felnyitotta a szemét* a tisztánlátásra, valaminek a helyes felismerésére vonatkozik. A FELISMERÉS/MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora egyébként számos látást tartalmazó kifejezésben jelen van:

- (15) meglátta benne a tehetséget
- (16) keresztüllátott a barátján
- (17) mögélát a dolgoknak

A (15)–(17) példákban a látás aktusa (mint forrástartomány) az észlelt dolog lényegének meglátásával (mint céltartomány) függ össze. (15)-ben a tehetség felismeréséről van szó, (16)-ban valakinek az igazi (általában negatív) jellemét ismeri fel a szubjektum, míg (17)-ben egy jelenséget motiváló tényezők megértését fejezi ki metonimikusan a látás. A példákban a szem kifelé ható entitás, amely más tárgyakon is keresztül hatolva vezet a megértéshez.

A FELISMERÉS, MEGÉRTÉS konceptualizációhoz tartozik a *szemfényvesztés* szó is, amelyet mágikus összefüggésben használnak (EWUng: 1414), és amely az ősi sámán vallásból eredeztethető. A rituálékban gyakran varázslat segítségével elvakítottak valakit, hogy ne lásson. A szem fényének, világának, azaz a látásnak az elvesztése az ítélőképesség elvesztését jelenti. Mai értelemben a *szemfényvesztés* az igazság látszatával való megtévesztést jelent (Zaicz 2006: 783). A szem fénye az érzékszerv kifelé hatását jelenti, amelyben a szem fényforrás.

5.4. A SZEM MINT AZ ÉRZELMEK KÖZPONTJA

A szem érzelmeket is kifejezhet. Ha például azt mondjuk: *az én szememben ő kedves*, azt fejezzük ki, ahogyan mi a másik személy iránt érzünk. Ehhez hasonló a *rossz szemmel néz rá*, amely egy másik személy vagy cselekmény iránti egyet nem értésünket, helytelenítésünket jelenti. További, az érzelmek konceptualizációját reprezentáló kifejezések:

- (18) szikrákat szór a szeme
- (19) elsötétül a szeme
- (20) ferde szemmel néz rá
- (21) összeszűkült a szeme
- (22) elkerekedett a szeme (a csodálkozástól)

(23) *nagy szemeket mereszt*

(24) *felcsillan a szeme*

(25) *nem tudja levenni róla a szemét*

A (18) és (19)-es példa haragot fejez ki. A *szikrákat szór a szeme* és a *nem tudja levenni róla a szemét* kifejezésben a szem cselekvő entitás. A (19)–(23)-as kifejezések metonimikus eredetűek, mivel az egyes érzelmek kinyilvánításakor alkalmazott arckifejezésekre utalnak, tehát a szem kifelé hatását szemléltetik. Az *elsötétül a szeme* például azt tükrözi, hogy mikor a dühös ember szeme összehúzódik (l. a [21]-es példát), a szeme fehérje eltűnik, miközben a pupilla kitágul, és ez eredményezi a sötét hatást. A *ferde szemmel néz rá* kifejezésben a ferde szemek a fej oldalra billentett pozíciójára utalhatnak, amely a helytelenítés, kételkedés gyakori gesztusa. A (22)–(23)-as példákban a nagy, kerek szem a csodálkozó ember szemöldökének felhúzásakor látható, ami gyakran kidülledt szemnek is látszik. A csillogó, ragyogó szemek örömet és lelkesedést mutatnak (24). Végül, amikor valaki nem tudja levenni egy másik személyről a szemét, az csodálatot fejez ki – itt a szem cselekvő ágens. A *sugárzik a szeme a boldogságtól* kifejezésben a szem fényforrásként működik, kifelé hat, ugyanúgy, mint az 5.3-ban elemzett *szemfényvesztés* szó esetében.

5.5. VISELKEDÉS, ATTITÚD

A szem viselkedést és attitűdöt is kifejezhet. Amikor például valaki *vérszemet kap*, azt jelenti, hogy egy váratlan esemény felbátorítja és merészen kezd viselkedni. A *farkasszemet néz* olyan helyzetekben használatos, amikor egy személy bátran szembenéz egy másik személlyel vagy helyzettel, itt interperszonális kapcsolatot hoz létre a két alany szeme. Amikor pedig valaki *forгатja a szemét*, akkor azt kétség, egyet nem értés kinyilvánítására teszi.

5.6. HATALOM, KONTROLL

A *szem* a hatalommal és mások fölötti kontrollal is összefüggésbe hozható. A *kiszemel* ige azt jelenti, hogy valamilyen további cselekvés, cél érdekében kiválasztunk egy személyt. Hasonló jelentésű a *rávetette a szemét*, ami a kiválasztás mellett a tetszés jelentéskomponensét is tartalmazza. További kifejezés a HATALOM, KONTROLL konceptualizációra a *szemmel tart*, amely egy másik fél cselekvésének, viselkedésének követését, kontrollálását jelenti. Mindezekben az esetekben a szem mint cselekvő ágens konceptualizálódik. *Szembenézni valakivel* annyit jelent: egy másik személy szemébe nézünk, absztrakt értelemben azonban konfrontációt jelent (itt a szem interperszonális kapcsolatot létesít/tart fenn).

Kulturális sémára vezethető vissza a népi kultúrából eredeztethető *szemmel verés* kifejezés, ahol a szem cselekvő szerv, és amely tulajdonképpen egy másik

személy megátkozását, balszerencse hozását jelenti. Sharifian kiemeli, hogy a perzsában szintén létezik ilyen kifejezés, amely hasonló kulturális sémából ered:

„A perzsában a szem egy olyan kulturális sémával is kapcsolatba hozható, amely a szemnek romboló erőt tulajdonít. A perzsa *cheshm kardan* ('szemmel cselekvés'), és *chashm zadan* ('szemmel verés') kifejezések nagyjából annyit jelentenek, mint 'bűbájt vagy átkot szórni' valakire vagy valamire, akár szándékosan, akár tudat alatt. Ez főként irigység vagy ellenségeskedés, vagy egy másik ember tehetsége, vagyona stb. iránti csodálat folytán következhet be. A bűbáj szándékosan vagy véletlenül elkövetve hozhat szerencsétlenséget az irigyelt félre betegség vagy más veszteség formájában.” (Sharifian 2011a: 202–203)

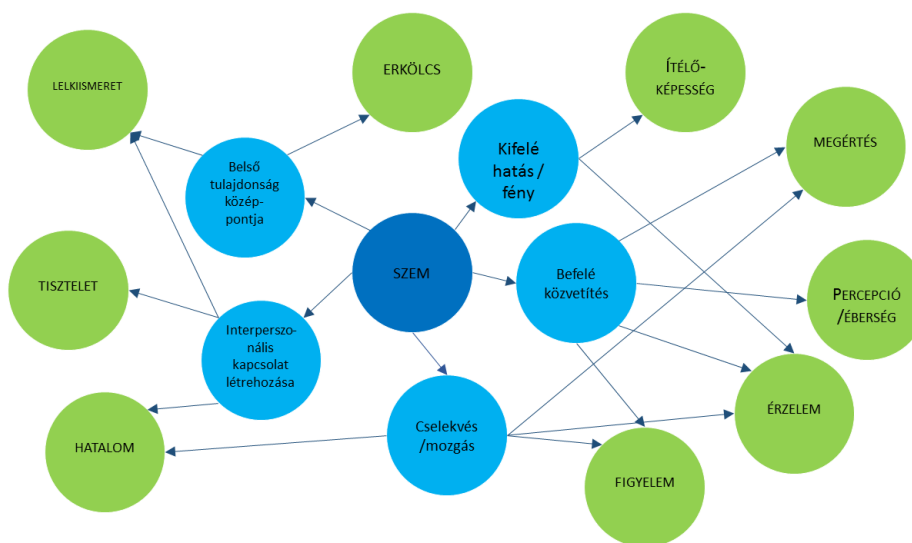
A magyar *szemmel verés* kifejezésben szintén a szem romboló varázsereje mutatkozik meg. Felmerülhet, hogy a korábban említett *rossz szemmel néz rá* nem az igézésre/rontásra utalt-e eredetileg.

A fejezetben tárgyalt konceptualizációkat és a szem hozzájuk kapcsolódó funkcióit hálózatszerűen jeleníti meg az 1. ábra. A szem öt fő funkciót tölt be, amelyek a következők: kifelé hatás (mely lehet fényhatás), befelé közvetítés, cselekvés/mozgás, interperszonális kapcsolat létrehozása/fenntartása, valamint belső tulajdonság fizikai központja. A kifelé hatás abban különbözik az interperszonális kapcsolati funkciótól, hogy nem jelenik meg benne a másik alany. A hálózati ábra jól szemlélteti azt, hogy egy-egy konceptualizáció általában nem egyetlen funkcióhoz kapcsolódik: olyan konceptualizáció is található, amely három különböző sematikus funkció alapján is kifejezhető. Ez az ÉRZELEM tartománya, amely a szem kifelé ható, cselekvő/mozgó és befelé közvetítő funkciói segítségével is megjeleníthető, utalva ezzel a konceptualizáció összetettségére.

Az is világosan látszik, hogy a LELKIISMERET és az ERKÖLCS metaforikus megjelenítésében a SZEM ezek (és az összes konceptualizáció közül csupán ezek) fizikai érzékszervének metonimikus szerepét tölti be. A LELKIISMERET, a TISZTELET és a HATALOM tartományai az interperszonális kapcsolati funkcióhoz kapcsolódnak, amelyek közül figyelemre méltó a LELKIISMERET, hiszen itt az egyik alany tekintete a másik szemére jelzi, hogy annak lelkiismeretére szándékozik hatni (ezzel is bizonyítva A SZEM MINT A LELKIISMERET KÖZPONTJA konceptualizációt). A szem cselekvő/mozgó entitásként a HATALOM, a FIGYELEM, a MEGÉRTÉS és az ÉRZELEM esetében jelenik meg, ahol központi konceptualizációnak a FIGYELEM tekinthető, innen eredeztethető a többi tartomány, mint a FIGYELEM következménye: FIGYELEM ⇒ MEGÉRTÉS, FIGYELEM ⇒ ÉRZELEM, FIGYELEM ⇒ HATALOM/KONTROLL. A figyelem művelete során a szem vagy valamilyen cselekvés útján kerül kapcsolatba az adott tárggyal, vagy pedig maga „mozog” a tárgyhoz (metaforikusan). A SZEM befelé közvetítő szerepe az ÉRZELEM, a FI-

GYELEM, a PERCEPCIÓ/ÉBERSÉG és a MEGÉRTÉS kapcsán kerül előtérbe. Végül az ÍTÉLŐKÉPESSÉG és az ÉRZELEM esetében a szem kifelé ható ereje is megmutatkozik – meg kell jegyezni azonban, hogy a szem fényhatása bizonyos esetekben cselekvésként is felfogható.

1. ábra: A szem funkcióinak és kulturális konceptualizációinak hálózata.

Összességében négy fő terület figyelhető meg: a SZEM kifelé ható és befelé közvetítő funkciója az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK kapcsán konceptualizálódik, interperszonális kapcsolatot teremtő képessége a HATALOM, a TISZTELET és a LELKIISMERET(i ráhatás), végül belső tulajdonság fizikai központjaként az ERKÖLCS és a LELKIISMERET tartományaiban jelenik meg. Átmeneti területet képez a szem mint cselekvő/mozgó entitás, amely az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK mellett a HATALOM konceptualizációiban is megjelenik.

6. A SZEMhez kapcsolódó térmetaforák: a szemé közé esete

A szem és a térviszonyok kapcsolatát legjobban a szembe/szemben szavak illusztrálják, amelyek azt jelölik, hogy egy személy/tárgy egy másik személy/tárgy felé arcát vagy elülső részét fordítva helyezkedik el (Bárczi – Ország 1962: 166). Egy másik térviszonyt jelölő szó a szemközt, amely hasonló jelentésű, mint a szemben (Bárczi – Ország 1962: 182). A kifejezés sok esetben felcserélhető a (gyakran absztrakt értelemben használatos) szembe vagy szemébe szavak-

kal, azonban számos példában a jelentése eltér tőle. Az EWUng szerint a *szemközt* (eredetileg *szem(e) között*) szó jelentései a következők: a) szemek között, b) szembe (ellenébe), c) szemben, átellenben (EWUng 1415).

Ebben a fejezetben a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján készült, a *szeme közé* kifejezés használati eseteit bemutató korpuszelemzés eredményét ismertetjük. A vizsgálat bemutatja, hogy számos cselekménnyel összefüggésben használjuk a *szeme közé* kifejezést, azonban ezek elsősorban olyan esetek, amelyek valamilyen módon egy személy iránti tiszteletlenséget jeleznek, tehát negatív konceptualizációjúak. A *szeme közé* metaforikus használatai arra a fizikai eseményre vezethetők vissza, amikor egy személy egy másik egyén személyes terét megsértve karjával vagy valamilyen eszközzel túl közel kerül hozzá.

A Magyar Nemzeti Szövegtár 348 esetben tartalmazza a *szeme közé* névutós szerkezetet. A következőkben a korpusz példái szemléltetik a kifejezés egyes konceptualizációit.

(a) FIZIKAI TÁMADÁS

(26) *A diák ökölbe szorította a kezét, és [...] szeme közé vágott.*

A példában a tanuló fizikailag megtámadja a másik személyt. Ez tekinthető a *szeme közé* elsődleges használati esetének és egyben az alapjelentésnek, amelyből a többi metonimikus jelentés származik.

(b) FIZIKAI SÉRTÉS

(27) *[...] bort loccsantanak a szeme közé. Kirobban a verekedés...*

A fizikai hatással egyidejűleg a sértés is a bor arcba fröcskölésének a célja.

(c) FENYEGETÉS

(28) *[...] hörögte a szeme közé*

A *szeme közé* kifejezés – a hasonló jelentésű *szemébe* szóval összevetve – a harag fenyegető jellegét még inkább hangsúlyozza.

(d) HATALOM, PARANCS

(29) *Keményen a szeme közé nézett. – Igyál! – parancsolta.*

Ebben az esetben sem helyettesíthetjük a *szeme közé* kifejezést a hasonló értelmű *szemébe* szóval, mivel jóval erősebb jelentése van, ugyanis a másik személy fölötti uralmat is kifejezi.

(e) SÉRTÉS

(30) *A szeme közé vágja: Gazember vagy!*

A (27)-es példával ellentétben itt nincsen szó fizikai támadásról, csak sértésről. Valójában azonban ez a kifejezés a fizikai inzultusból ered, erre utal a *vágja* ige is, amely itt metaforikus értelemben használatos, azt jelenti, hogy valakinek egyenesen megmondja az igazat.

(f) GÚNY

(31) *végül a szeme közé nézve, gúnyosan megjegyezte...*

A *szeme közé* itt ismét jóval erősebb hatású, mintha a *szemébe* kifejezést használnánk helyette. Olyan hatást kelt, mintha a gúnyolódo személy megjegyzése a másik fél személyes terét sértené meg.

(g) HATALOM, SZEMBENÁLLÁS

(32) *bátran a szeme közé néztem minden veszedelemnek*

A *szeme közé néz* szerkezetet többek között olyan esetekben használjuk, amikor valaki veszéllyel vagy nehézségekkel száll szembe. Ebben az esetben nem helyettesíthető azzal, hogy *szemébe néz*. A *szeme közé néz* jelentése itt specifikusabb, a szubjektum merészségét, dominanciáját emeli ki.

(h) LELKIISMERET

(33) *a szeme közé vágta a mocskos júdáspénzét*

Ez a konceptualizáció hasonló a sértéshez, azonban itt hangsúlyosabb a másik személy felelősségre vonásának aktusa valamilyen általa elkövetett helytelen dologért.

(i) INTIMITÁS

(34) *a szeme közé mosolyogtam igen barátságosan*(35) *mindenki szeme közé odavigyorog*

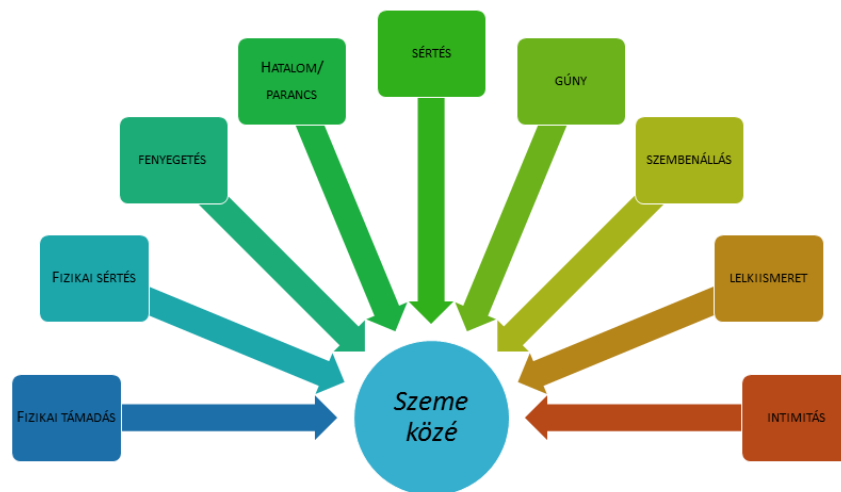
A *szeme közé mosolyogtam* példa a *szemébe mosolyogtam, rámosolyogtam* kifejezésekkel összevetve nagyobb mértékű intimitást fejez ki. Bár hasonló a (35)-ös adathoz, azonban azzal ellentétben nem tartalmaz negatív konnotációt. A (35)-ös példa ezzel ellentétben túlzó bizalmaskodásra utal, ezért egyértelműen negatív jelentéssel bír.

Az elemzett példák alapján látható, hogy a *szeme közé* kifejezést túlnyomórészt negatív kontextusban, negatív értelemben használjuk. Bár egyes esetekben

helyettesíthető a *szemébe* szóval, jelentése jellemzően erőteljesebb, jobban kiemeli a hozzá kapcsolódó cselekmény negatív aspektusát.

A 2. ábrán láthatók a *szeme közé* különböző konceptualizációi.

2. ábra: A *szeme közé* kifejezés konceptuális tartományai.

7. Összegzés

Az elemzések azt bizonyítják, hogy a magyar *szem* szóhoz számos konceptualizáció kapcsolódik. Ezek a következők: a SZEM MINT A KULTURÁLIS ÉRTÉKEK KÖZPONTJA, beleértve az ERKÖLCST, a LELKIISMERET és a TISZTELET tartományát, PERCEPCIÓ/ÉBERSÉG, INTELLEKTUS, ÉRZELEM (pl. düh, csodálkozás), VISELKEDÉS, végül HATALOM/KONTROLL. Az univerzálisnak tartott MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora megtalálható a *szem*hez kapcsolódó magyar kifejezésekben is, mint ahogy jelen van az angol, a kínai, a perzsa vagy a tunéziai arab nyelvekben is (Yu 2004, Maalej 2011, Sharifian 2011a). Azonban a metafora jelenlétének mértéke az egyes kultúrákban jelentősen eltér. A magyar nyelvű kifejezések tanulsága szerint a látás gyakran párosul az intellektuális műveletekkel, de a *szem* szót tartalmazó nyelvi adatokban nem uralkodik ez a leképezés. Látható, hogy inkább tekinthető dominánsnak – de legalábbis azonos mértékben hangsúlyosnak – a szociokulturális tartományokra való leképezés. A KULTURÁLIS ÉRTÉKEK néven átfogóan jellemzett kategória tartományai az ERKÖLCST, a LELKIISMERET és a TISZTELET. Ezek a konceptualizációk nagyszámú metaforában és metonímiában megjelennek.

A szem egyes sematikus funkciói és az általuk kifejezett konceptuális tartományok közötti összefüggések szerint négy fő terület körvonalazódik. Az első a SZEM (fényként) kifelé és befelé ható funkciója, amely az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK kapcsán jelentős, a SZEM interperszonális kapcsolatot teremtő képessége a HATALOM, a TISZTELET és a LELKIISMERET(i ráhatás) tartományaiban érvényesül, végül belső tulajdonság fizikai központjaként jelenik meg az ERKÖLCS és a LELKIISMERET tartományaiban. Köztes területet képez a cselekvő/mozgó entitás funkciója, amely az INTELLEKTUÁLIS TEVÉKENYSÉGEK és az ÉRZELMEK mellett a HATALOM tartományában is reprezentálódik.

Említettünk olyan kifejezéseket és szóösszetételeket is, mint a *szemmel verés*, *szemfedél* és a *szemfényvesztés*, amelyek kulturális hagyományokban és szokásokban gyökereznek, így kulturális konceptualizációknak tekinthetők. A SZEMMEL VERÉS séma megtalálható a perzsa kultúrában is a *cheshm kardan* 'szemmel cselekvés' vagy *cheshm zadan* 'szemmel verés' kifejezésekben (Sharifian 2011a).

A tanulmány második részében azt bizonyítottuk, hogy a szem konceptualizációjának részeként léteznek olyan térbeli orientációk, amelyek a szemmel összefüggésben speciális értékminősítést, jelentést kapnak. A *szeme közé* korpuszalapú vizsgálatában nyomon követhettük az eredendően negatív fizikai aktuson (a két szemhez közeli terület megsértésén) alapuló figuratív használati esetek sorát. A *szeme közé* konceptualizációja olyan tartományokhoz köthető, mint FIZIKAI TÁMADÁS, FIZIKAI SÉRTÉS, FENYEGETÉS, HATALOM/PARANCS, SÉRTÉS, GÚNY, SZEMBENÁLLÁS, LELKIISMERET és INTIMITÁS. Figyelemre méltó módon ezek a konceptualizációk túlnyomó részben negatív jelentést hordoznak, amely a másik fél fizikai bántalmazásából, vagy a hozzá közeli tér megsértéséből, ezáltal a másik iránti tiszteletlenség kifejezéséből ered. Bár néhány esetben a *szeme közé* a *szembe* szinonimájaként értelmezhető, vannak olyan esetek is, amikor a két nyelvi kifejezés lényeges jelentésbeli eltérést eredményez. Elmondható tehát, hogy a szemekhez közel eső területre való behatolásra utaló kifejezés általában negatív minősítést kap.

Az elemzések azt bizonyítják, hogy bár a testrészek univerzális tapasztalati forrásként funkcionálnak, konceptualizációjuk bizonyos mértékig kulturálisan eltérő, és így a nyelv, a konceptualizáció és a kultúra közötti kölcsönhatás bizonyítékai. Yu a következőként fogalmazza ezt meg:

„Igen gyakran a metonímia és a metafora a test és a kultúra interakciójából ered. Míg a test az absztrakt fogalmakat létrehozó metonímiák és metaforák univerzális forrástartománya, a kulturális modellek olyan speciális nézőpontokat hoznak létre, amelyekből a testi tapasztalat bizonyos aspektusai és bizonyos testrészek különösen feltűnőnek és jelentőségteljesnek tűnnek az absztrakt fogalmak megértésében.” (Yu 2004: 683)

A tanulmány az úgynevezett 'kultúraspecifikus testesültség' fogalmának alátámasztásául szolgál, amely a test, a megismerés és a kultúra egymásra hatását hangsúlyozza. Ezt fejezi ki a „kultúra a testben” (*culture-in-the-body*) fogalma is (Gibbs 1999, Maalej 2004), amely a testesült elme és a kultúra közötti kétirányú folyamatot fejezi ki (Maalej 2011: 239).

Irodalom

- Alm-Arvius, Christina (1993), *The English verb see: A study in multiple meaning*. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- Baranyiné Kóczy, Judit (bírálat alatt), 'He cracked his head feverishly': Conceptualizations of HEAD and THINKING in Hungarian.
- Bañcerowski Janusz (2007), A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 131: 385–402.
- Bárczi Géza – Országh László (1962), *A magyar nyelv értelmező szótára VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>
- Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José (eds) (2011), *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Benkő Mihály (1992), A halotti arctakaró történetéhez. *Antik Tanulmányok* 36.1–2: 106–108.
- Brenzinger, Matthias – Kraska-Szlenk, Iwona (eds) (2014), *The body in language: Comparative studies of linguistic embodiment* (Series eds: Alexandra Y. Aikhenvald – R. M. W. Dixon – N. J. Enfield, Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, vol. 8). Brill, Leiden.
- Csábi, Szilvia (2005), *Alternative conceptualization in English and Hungarian idioms*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd University, Budapest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (1870), *A magyar nyelv szótára*. Ötödik kötet. Athenaeum, Pest.
- Danesi, Marcel (1990), Thinking is seeing: Visual metaphors and the nature of abstract thought. *Semiotica* 80.3–4: 221–237.
- Devereux, Georges (1991), Ethnopsychological aspects of the terms 'deaf' and 'dumb'. In: David Howes (ed.), *The varieties of sensory experience. A sourcebook in the anthropology of the senses*. University of Toronto Press, Toronto. 43–46.
- Dömötör Tekla (szerk.) (1990), *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Evans, Nick – Wilkins, David (2000), In the mind's ear: The semantic extensions of perception verbs in Australian languages. *Language* 76.3: 546–592.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Geeraerts, Dirk – Grondelaers, Stefan (1995), Looking back at anger: Cultural tradition and metaphorical patterns. In: John R. Taylor – Robert E. Maclaury (eds), *Language and the construal of the world*. Mouton de Gruyter, Berlin. 153–180.
- Gibbs, Raymond W. (1999), Taking metaphor out of our heads and putting it into the cultural world. In: Raymond W. Gibbs – Gerard J. Steen (eds), *Metaphor in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 145–166.
- Gibbs, Raymond W. (2005), *Embodiment and cognitive science*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (1999), Metaphorical mappings in the sense of smell. In: Raymond W. Jr. Gibbs – Gerard J. Steen (eds), *Metaphor in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 29–45.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2002), MIND-AS-BODY as a cross-linguistic conceptual metaphor. *Miscelánea. A Journal of English and American Studies* 25: 93–119.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2008), Vision metaphors for the intellect: Are they really cross-linguistic? *Atlantis* 30.1: 15–33.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2012), The importance of unveiling conceptual metaphors in a minority language: The case of Basque. In: Anna Idström – Elisabeth Piirainen (eds), *Endangered metaphors*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 253–274.
- Johnson, Mark (1987), *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination and reason*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Johnson, Mark (1997), Embodied meaning and cognitive science. In: David Michael Levin (ed.), *Language beyond postmodernism: Saying and thinking in Gendlin's philosophy*. Northwestern University Press, Evanston, Illinois. 148–175.
- Kövecses, Zoltán (2000), *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling*. Cambridge University Press, New York – Cambridge.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010), *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980), *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1999), *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books, New York.
- Maalej, Zouheir (2004), Figurative language in anger expressions in Tunisian Arabic: An extended view of embodiment. *Metaphor and Symbol* 19.1: 51–75.
- Maalej, Zouheir (2011), Figurative dimensions of *ʒayn* 'eye' in Tunisian Arabic. In: Maalej – Yu (eds), 213–240.
- Maalej, Zouheir – Ning Yu (eds) (2011), *Embodiment via body parts. Studies from various languages and cultures*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- MNSz = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> 2017. nov. 13.
- Mandler, Jean Matter (1984), *Stories, scripts, and scenes: Aspects of schema theory*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Mayer, Jessica (1982), Body, psyche and society: Conceptions of illness in Ommura, Eastern Highlands, Papua New Guinea. *Oceania* 52: 240–259.
- Pusztai Ferenc (szerk.) (2014), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Quinn, Naomi – Holland, Dorothy (eds) (1987), *Cultural models in language and thought*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Rosch, Eleanor (1978), Principles of categorization. In: Eleanor Rosch – Barbara B. Lloyd (eds), *Cognition and categorization*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New York. 27–48.
- Seeger, Anthony (1975), The meaning of body ornaments: A Sua example. *Ethnology* 14.3: 211–224.
- Sharifian, Farzad (2011a), Conceptualizations of *cheshm* ‘eye’ in Persian. In: Maalej – Yu (eds), 197–211.
- Sharifian, Farzad (2011b), Cultural conceptualisations and language: Theoretical framework and applications. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Sharifian, Farzad (2017), *Cultural linguistics*. John Benjamins Publishing, Amsterdam – Philadelphia.
- Sharifian, Farzad et al. (eds) (2008), *Culture, body, and language: Conceptualizations of internal body organs across cultures and languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Siahaan, Poppy (2011), Head and eye in German and Indonesian figurative uses. In: Maalej – Yu (eds), 93–114.
- Sweetser, Eve (1990), *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Talmy, Leonard (1983), How language structures space. In: Herbert L. Pick, Jr. – Linda Acredolo (eds), *Spatial orientation: Theory, research, and application*. Cambridge Plenum Press, Cambridge. 225–282.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Viberg, Ake (2008), Swedish verbs of perception from a typological and contrastive perspective. In: María de los Ángeles Gómez González – J. Lachlan Mackenzie – Elsa M. González Álvarez. (eds), *Languages and cultures in contrast and comparison*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 123–172.
- Yu, Ning (2004), The eyes for sight and mind. *Journal of Pragmatics* 36: 663–686.
- Yu, Ning (2008), Metaphor from body and culture. In: Raymond W. Gibbs (ed.), *The Cambridge handbook of metaphor and thought*. Cambridge University Press, Cambridge. 247–261.
- Yu, Ning (2009), *From body to meaning in culture*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Zaicz Gábor (2006), *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

